

De Nederlandse staat en heideontginning, 1795-1961

Paul H.M. Thissen

Inleiding

Heide, stuifzand en veen besloegen aan het begin van de 19e eeuw zeer grote delen van Nederland. Over het gehele land gezien lag in 1833 bijna 30% 'woest'. Drenthe, de Veluwe, de Kempen en de Peel bestonden voor het overgrote deel uit dergelijke gronden. Nu bestaat Nederland nog maar voor ongeveer 3% uit heide, stuifzand en veen. Naar ruwe schatting heeft een kwart van het land door ontginning in de 19e en 20e eeuw zijn huidig overheersende landschapsstructuur gekregen¹. Heideontginning is in die tijd lang als een nationaal belang gezien. Vandaar ook dat de staat maatregelen nam ter stimulering van ontginning. In dit artikel ga ik in op die staatsbemoeienis, de maatregelen waarin deze gestalte kreeg, de achtergronden en de landschappelijke gevolgen.

Eerder verschenen literatuur over heideontginning behandelt de rol van de staat maar fragmentarisch. Hier is geprobeerd een vollediger overzicht te presenteren en daarbij een betrouwbare schatting te geven van het aandeel in de ontginning dat tot stand kwam onder staatsinvloed. Ook is de vorm van de totstandgekomen landschappen beknopt beschreven.

De staat en heideontginning 1840-1890

Verlichting en heideontginning

In de Bataafs-Franse Tijd werden er vele pogingen ondernomen om heide op nieuwe grootschalige wijzen te ontginnen. Onder invloed van ideeën als die der Fysiocraten – die in de primaire produktie de enige werkelijke bron van welvaart zagen – experimenteerden verlichte geesten met allerlei methoden. De staat ondersteunde de ontginning door deze fiscaal aantrekkelijk te maken en oude rechten op de grond op te schorten. Desondanks mislukten de ambitieuze pogingen veelal jammerlijk. Na de instelling van het Koninkrijk

der Nederlanden kwam de betrokkenheid van de staat weer grotendeels te vervallen².

Het enige initiatief van werkelijk grote schaal dat in de eerste helft van de 19e eeuw van de grond kwam was de ontginning door de Maatschappij van Weldadigheid. Deze werd in 1818 opgericht met als doel *mensen en gronden, tot dusverre vruchteloos, te herscheppen in bruikbare mensen en vruchtdragende akkers*. Daartoe stichtte men in Drenthe, Friesland en Overijssel enkele kolonies op heidegrond, onder meer Frederiksoord, Wilhelminaoord en Veenhuizen. Verpauperde stedelingen, zoals behoeftige gezinnen, weeskinderen, opgepakte bedelaars en landlopers, werden er al dan niet vrijwillig heengestuurd. Door het ontginnen en het bedrijven van de landbouw zouden de kolonisten werklust en beschaving verwerven. De staat ondersteunde dit particuliere initiatief. Economisch gezien, mislukte de ontginning; exploitatie van de nieuwe gronden bleek niet rendabel. Na een tamelijk voortvarend begin raakten de kolonies in de versukkeling³.

Indirecte bevordering van heideontginning

Ondanks het geringe succes van de toepassing van ideeën uit de Bataafs-Franse Tijd werden deze ook na 1815 omgezet in wet- en regelgeving die ontginning zou dienen te stimuleren – echter minder ambitieus en voorzichtiger voor wat betreft het aantasten van oude rechten op de grond. Belangrijk was het scheppen van mogelijkheden om de markegronden te verdelen. Deze gronden bestonden grotendeels uit heide en broek die in ongedeeld eigendom waren van de gezamenlijke markegenoten: boeren uit meestal één dorp. Veruit de meeste marken bevonden zich op de oostelijke zandgronden (in Drenthe, Overijssel en Gelderland). Ook in Utrecht en het Gooi bestonden enigszins vergelijkbare vormen van beheer. De meeste heidevelden in Noord-Brabant en Limburg waren echter bezit van de gemeenten; daar was wel sprake van gemeenschappelijk grondgebruik, maar niet van gemeen-

schappelijk grondeigendom⁴.

Bij de marken was het in de oude situatie zo dat één markegenoot kon verhinderen dat een deel van de marke vervreemd zou worden. Dit was een grote barrière voor ontginning. De definitieve oplossing van dit probleem kwam pas met de invoering van de Markewet in 1886, maar het overgrote deel van de markegronden werd al verdeeld in de periode 1840-1870. Dit geschiedde op basis van een Koninklijk Besluit van 1837 dat eerdere wetgeving uit de Bataafs-Franse Tijd reactiveerde. Met een meerderheid van stemmen van de markegenoten kon al tot gedeeltelijke of gehele verdeling besloten worden. De invoering van een geregeld kadaster in 1832 en een actieve opstelling van de provinciale overheid bevorderden de markescheidingen. De veronderstelling van de regelgever dat verdeling gevolgd zou worden door ontginning kwam maar gedeeltelijk uit. Vooral veel van de lage broekgronden werden verbeterd waardoor deze als weidegebied sterk in waarde stegen; de heidegronden bleven veelal woest liggen⁵.

De instelling van het Kadaster maakte het mogelijk om in 1840 een wet in te voeren die ontginning vrijwaarde van grondbelastingverhoging. Toen ook schafte men per wet de novale tiend af, een oude belasting die geheven kon worden bij ontginning. In de praktijk werd de novale tiend al sinds de Bataafs-Franse Tijd niet meer op nieuw-ontgonnen gronden gevestigd. In 1870 werd de vrijdom van grondbelastingverhoging enigszins anders geregeld, maar bleef in essentie hetzelfde. De nieuwe regels van 1840 en 1870 hebben waarschijnlijk maar weinig invloed gehad op het proces van heideontginning, onder meer door de gecompliceerde procedure⁶.

Er werden dan weliswaar geen grote ontginningsprojecten uitgevoerd, alle kleintjes samen deden de oppervlakte woeste grond toch flink slinken. Er zouden tussen 1833 en 1885 van de omstreeks 900.000 hectare – afhankelijk van de bron – ongeveer 200.000 of onge-

veer 300.000 ontgonnen zijn, het overgrote deel door particulieren. Deze cijfers hebben betrekking op alle woeste gronden, dus ook veen, broekgronden, duinen en dergelijke. De cijfers zijn niet erg betrouwbaar⁷. Waarschijnlijk is er vooral op de lage heide- en broekgronden en in het veen ontgonnen; de drogere heidevelden en het zand zullen zijn blijven liggen. De staatsinvloed was en bleef gering en van indirecte invloed.

Bebossing van heide onder staatsinvloed 1890 – 1960

De terughoudendheid van de staat om in te grijpen in bos- en landbouw was een uiting van de destijds gehuldigde leer van de staatsonthouding in het economisch leven. Tot omstreeks 1890 kwam er geen wijziging in deze politiek. Toen echter liet de staat zich, naar aanleiding van de landbouwcrisis die vanaf 1878 maar bleef aanhouden, langzaamaan meer in met de bos- en landbouw. Maar van rechtstreeks ingrijpen was nog steeds geen sprake: het ging om maatregelen als de verbetering van het onderwijs, invoering van produktiviteitscontrole en de stimulering van de stamboekveefok⁸.

Heidebebossing als staatstaak

Rond 1890 kwam er een discussie op gang over een mogelijk grotere rol van de staat bij heidebebossing. Een argument vóór was dat zonder inmenging een groot deel van het bos uit Nederland zou verdwijnen. Er werd toen namelijk op zeer grote schaal bos gekapt voor de winning van mijnhout voor export naar België. Andere argumenten waren de verhoging van het voortbrengend vermogen van de grond, regionale welvaartsbevordering in verband met de economische crisis op het platteland, en beteugeling van stuifzanden die nederzettingen en landbouwgronden bedreigden. In de loop van de jaren '90 ontstond een vrijwel algemeen gevoelen dat er een mooie

Figuur 1. Planten van dennen op heidegrond in het begin van deze eeuw. (Film- en fotoarchief van de Rijksvoorlichtingsdienst, foto-archief Heidemaatschappij, negatief nr. 1208).

taak wachtte. Na advisering vanuit verschillende hoeken greep de staat in 1897 voor het eerst direct in. Toen werden 2600 hectare heide en zand bij het gehucht Kootwijk in de gemeente Barneveld (Gelderland) aangekocht voor ontginning tot bos. In de voorafgaande jaren was al wat bebost op domeingronden, maar dat was in de duinen (op Texel en bij Schoorl) en op heidegronden (rond Breda) die al eerder in het bezit van de staat waren. De verwerving bij Kootwijk was de eerste van een lange reeks aankopen van heidevelden. De grote boswachterijen op de Veluwe en in Drenthe zouden hierop ontstaan. In 1899 vond de regering dat voor het uitvoeren van de nieuwe taak ook een nieuw orgaan in het leven geroepen moest worden. Bij begrotingswet besloot

men tot het oprichten van het Staatsbosbeheer⁹.

Bij de bebossing van domeingronden was het Staatsbosbeheer aanvankelijk sterk afhankelijk van de expertise aanwezig bij de particuliere Nederlandse Heidemaatschappij. De Heidemaatschappij was in 1888 opgericht om particulieren te helpen bij het bebossen van heidegrond. Binnen korte tijd wist deze vereniging zonder winstoogmerk een monopolie te verwerven op de plannenmakerij en het leidinggeven bij grootschalige ontginning. Bij de oprichting van het Staatsbosbeheer kon men niet om de expertise van de Heidemaatschappij heen. Als eerste inspecteur van de staatsbossen – de hoogste man bij het Staatsbosbeheer – werd de directeur van de Heidemaat-

schappij aangezocht. Zo ontstond de merkwaardige situatie dat de leiding van het Staatsbosbeheer gevoerd werd door een particuliere vereniging. Dit bleef zo tot 1905, toen een scheiding tot stand kwam¹⁰. Overigens bestond ook het kader van het Staatsbosbeheer aanvankelijk vrijwel geheel uit ex-Heidemaatschappijwerknemers. De meeste ambtenaren van het Staatsbosbeheer zouden nog tot diep in de 20e eeuw opgeleid worden op de school van de Heidemaatschappij¹¹.

Een sterke stimulans voor de bebossing van heidegronden was de regeling die bij Koninklijk Besluit in 1907 werd ingesteld, waarmee gemeenten met financiële en technische ondersteuning hun heidegronden konden bebossen. Het bos dat via deze regeling tot stand kwam, wordt wel 'renteloos voorschotbos' genoemd. Het renteloos voorschot werd via het Staatsbosbeheer verstrekt, dat eveneens de plannen maakte en de projecten leidde. Met deze regeling zijn op vele plaatsen, vooral in Noord-Brabant, bossen op heidegrond aangelegd. Ook verleende het Staatsbosbeheer aan uiteenlopende instanties, meest gemeenten, blijvende technische voorlichting bij het bebossen en het beheer van (ontginnings)bos¹².

Uniforme bosaanleg door staatsinvloed

De bossen die de staat zelf aanlegde, of die met staatshulp werden aangelegd, werden gerealiseerd op een uniforme, door het Staatsbosbeheer (en indirect door de Heidemaatschappij) bepaalde, wijze. Landschappelijk worden deze bossen gekarakteriseerd door een doelmatige, meestal rechthoekige percelering. De bossen zijn veelal gelegen op zandige grond. Waar ze op voormalige zandverstuivingen liggen, is het ontsluitingswegenpatroon grilliger: het volgt daar het reliëf. De grove den was veruit de meest gebruikte hoofdhoutsoort. In de loop van de tijd zijn er echter wel wijzigingen geweest in de wijze van aanleg van staatsbossen en van gemeentelijke bossen aangelegd met staatshulp. Zo verdrong het spitten in de jaren

'20 en '30 het ploegen. De oorzaak hiervan was de werkverschaffing. En vanaf de jaren '30 besteedde men meer aandacht aan de recreatieve functie van het bos. De wegenstructuur kreeg toen wat meer krommingen. Tevens werd de variatie aan gebruikte houtsoorten groter¹³.

Er waren ook regionale verschillen bij de keuze van houtsoort. Zo koos men in Drenthe in de jaren '30 niet meer voor de grove den, maar voor larix, fijnspar en douglas. Dit omdat de in Drenthe aangelegde grove dennenbossen in de jaren '10 en '20, als gevolg van een afwijkende bodemstructuur en grondwaterstand en andere klimatologische omstandigheden, veel gevoeliger bleken voor de schotziekte dan grove dennenbossen op ontginningsgrond elders¹⁴.

Tot omstreeks 1960 werd er heide bebost door de staat zelf en steunde de staat gemeenten financieel en technisch bij heidebebossing. In totaal werd er in de periode 1900 – 1960 naar zeer grove schatting 70.000 hectare heide bebost, waarvan wellicht 25.000 hectare staatsbos en ongeveer 20.000 hectare renteloos voorschotbos. Het aandeel van beide laatstgenoemde categorieën bos in het totaal was in het eerste decennium naar globale schatting één-achtste, in de jaren '10 al ongeveer de helft, en in de jaren '20 ongeveer drie-vierde. Het aandeel van staats- of staatsgesubsidieerd bos groeide in de jaren '30 nog verder, en bleef hoog tot het einde van de heidebebossing kort na 1960¹⁵.

Ontginning van heide tot landbouwgrond onder staatsinvloed 1918-1960

De Eerste Wereldoorlog was aanleiding voor een meer directe staatsbemoeienis met ontginning van heide tot landbouwgrond. De eerste maatregel waarin dat tot uiting kwam was de Landarbeiderswet van 1918. Het landsbestuur kondigde deze wet af uit vrees dat werkloze gedemobiliseerde landarbeiders voor sociale onrust zouden zorgen. De wet schiep voor hen de

mogelijkheid tot financiële steun bij het zetten van een huisje op eigen grond, een eenvoudig gebouw op een lapje land, ook wel ‘plaatsje’ genoemd. Vele van de plaatsjes werden op heide aangelegd, dit was echter geen eis. Onder invloed van de wet zijn enkele duizenden hectaren heide ontgonnen; het totaal aantal gerealiseerde plaatsjes bedroeg tot 1940 ongeveer 6000. Vooral in het noorden van het land is de Landarbeiderswet toegepast¹⁶.

Vestiging van ‘krachtige, onafhankelijke boeren’

Een vraagstuk dat al *in*, maar ook kort *na*, de Eerste Wereldoorlog de aandacht trok, was de voedselvoorziening van Nederland. Deze bleek in de oorlog zeer kwetsbaar; algemeen

vond men dat de afhankelijkheid van import diende te verminderen. Een voor de hand liggende maatregel om dit te realiseren was het ontginnen van woeste gronden ter vergroting van het voedselvoortbrengend areaal. Om te onderzoeken hoe dit het beste zou kunnen gebeuren stelde de regering in 1919 de ‘Commissie van Advies inzake de Ontginning van Woeste Gronden’ in (Commissie Lovink). De commissie kreeg in de opdracht al de richting mee waarin ze het diende te zoeken: stichting van boerderijen van beperkte omvang ter vestiging van ‘een krachtige, onafhankelijke boerenstand’¹⁷. Een zodanige doelstelling was mede geformuleerd onder invloed van de dominant geworden confessionele krachten in de

Figuur 2. Odiliapeel (gemeente Uden, Noord-Brabant), een dorp dat in de jaren '20 met rijkssteun op ontgonnen heidegrond werd gesticht. (Film- en fotoarchief van de Rijksvoorlichtingsdienst, foto-archief Heidemaaatschappij, negatief nr. 4722).

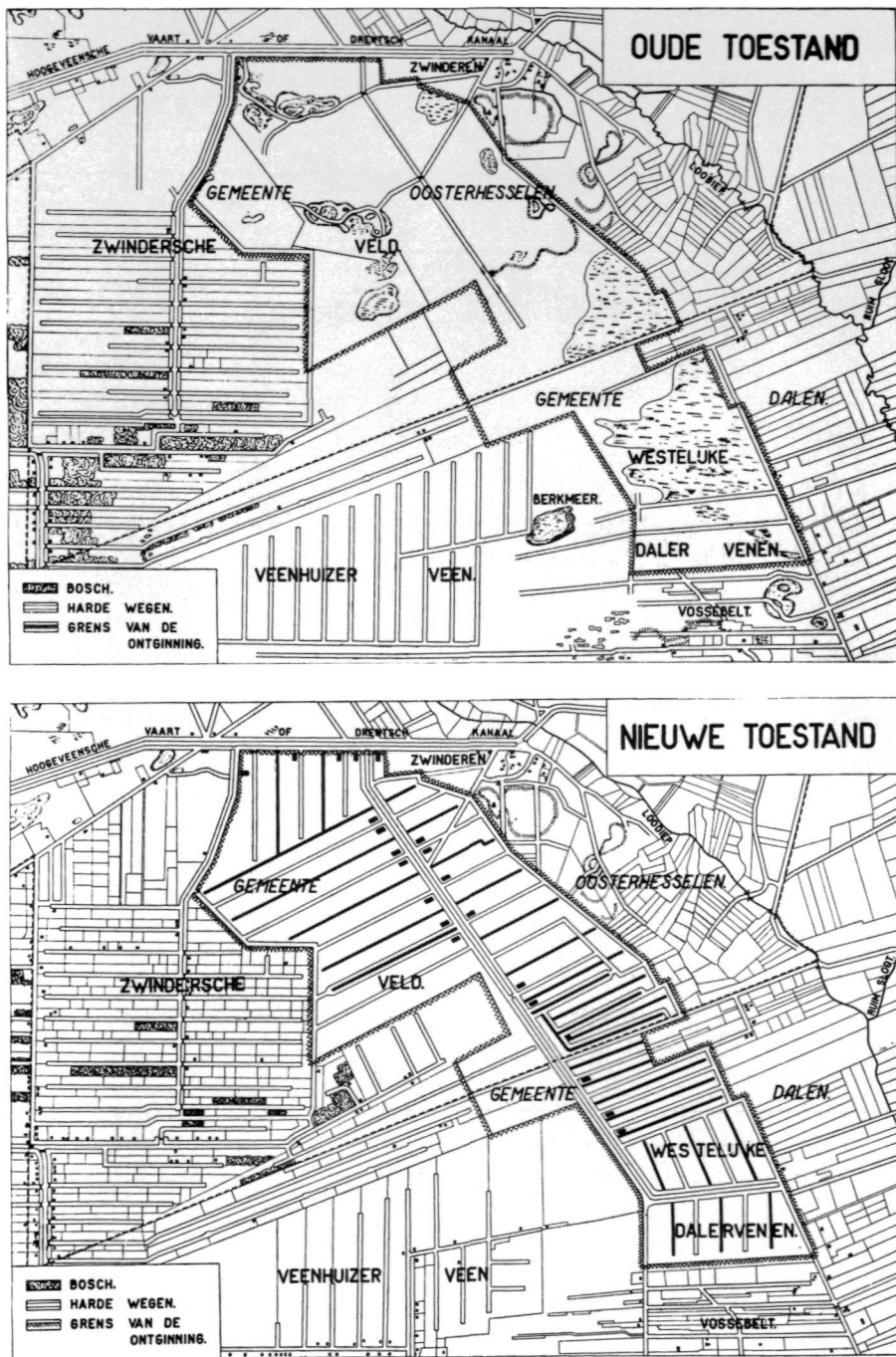

Figuur 3. Heide en – waarschijnlijk in werkverschaffing – ontgonnen gronden nabij Sellingerbeetze (gemeente Vlagtwedde, Groningen). (Film- en fotoarchief van de Rijksvoorlichtingsdienst, foto-archief Heide-maatschappij, negatief nr. 977).

Nederlandse politiek. Met name de Rooms-Katholieke Staatspartij wilde de kleinere boeren meer kansen geven. Advies van de commissie leidde ertoe, dat vanaf 1920 geld ter beschikking werd gesteld aan boeren en boerenzoons om een bedrijf op heidegrond te stichten van acht tot twaalf hectare groot. Deze regeling is vooral in de Peel toegepast. Onder meer de nederzettingen IJsselstein (gemeente Venray, Limburg), Odiliapeel (gemeente Uden, Noord-Brabant) en Jodenpeel (gemeente Bakel c.a., Noord-Brabant) zijn met behulp van deze regeling tot stand gekomen. De voorwaarden voor subsidieverlening waren tamelijk strikt: de kandidaten dienden een minimum aan eigen kapitaal te bezitten en bewezen

te hebben vakbekwaam te zijn (op een zandbedrijf); zij dienden voorts meewerkende gezinsleden (met name zoons) te hebben en moesten ook overigens goed bekend staan. Impliciet, maar ook wel expliciet, stelde men de eis dat de kolonisten tot de katholieke kerk behoorden. De gemeentebesturen namen de selectie voor hun rekening, maar de kandidatuur was onderworpen aan goedkeuring door het Rijk. Soms werd de selectie en realisering overgelaten aan een speciaal opgerichte vereniging. In Venray bijvoorbeeld bestond 'Eigen Boer', in Bakel c.a. 'Eigen Erf'. Deze organisaties waren geïnspireerd door de 'Nationale Vereniging Eigen Erf', een organisatie die in de Eerste Wereldoorlog was opgericht om het

Figuur 4. Situatie vóór en na de ontginning van het Zwindersche Veld. (Boerderijen in Nederland (1941), pp. 33-34).

grondbezit onder kleinere boeren te stimuleren. Als landelijke vereniging had 'Eigen Erf' maar weinig succes; van de provinciale organisaties ging alleen de Limburgse over tot enige ontginning, onder meer met rijksvoorschot¹⁸. In totaal werd er maar weinig ontgonnen met de in 1920 ingestelde regeling: tot het einde van de regeling in 1932 ongeveer 3500 hectare voor 263 boeren. In de periode 1920-1932 is niet meer dan 5 tot 10% van de totale oppervlakte tot landbouwgrond ontgonnen heide via deze regeling gerealiseerd¹⁹. Bij de totstandkoming van verschillende nederzettingen in de Peel bleek toepassing echter wel een krachtige stimulant, zoals boven is aangegeven.

Werkverschaffing

Het einde van de regeling betekende niet het einde van de staatsbemoeienis met de ontginning van heide tot landbouwgrond. Integendeel, doordat de ontginning geheel in de werkverschaffingsfeer kwam, werd deze sterker dan voorheen door de staat bepaald. In de jaren '20 waren nog vele particulieren zonder enige overheidsbemoeienis actief op ontginningsgebied. Dit hield vrijwel op in de jaren '30: praktisch alle ontginning kwam vanaf deze periode tot stand met steun van de staat; ook na de Tweede Wereldoorlog zou dat het geval zijn – vaak in combinatie met ruilverkaveling.

Werkverschaffing vond in een groot aantal vormen plaats. Naar de mate van staatsinvloed varieerde het van ontginning op staatsgronden en onder staatsleiding tot ontginning op particuliere gronden onder leiding van particuliere ontginningsmaatschappijen. Bij dat laatste was de staatsinbreng beperkt tot het betalen van de arbeidslonen. Een belangrijk deel van de heideontginningen in werkverschaffing was ondergebracht bij regionaal werkzame semi-overheids ontginningsmaatschappijen. Aan deze maatschappijen was de, in 1921 bij wijziging van de Ontheeningswet geschapen, mogelijkheid voorbehouden om via een versnelde procedure gronden te ontheenen. Naar aan-

leiding van deze wetswijziging richtten besturen van provincies, gemeenten en waterschappen, soms ook aangevuld met boerenorganisaties, ontginningsmaatschappijen op. Vooral in Drenthe en Overijssel, maar ook in Friesland en Gelderland, is er – vooral in de jaren '30 – bijzonder veel heide door zulke maatschappijen ontgonnen. Tot de bekendste horen de N.V. Het lantschap Drenthe, de N.V. de Drie Provinciën, en de N.V. Ontginningmaatschappij Overijssel. Behalve met heideontginning hielden deze firma's zich ook bezig met andere zaken als de verbetering van broek-, veen- en poldergronden²⁰. Alle werk werd verricht in werkverschaffing; het rijk verschaftte 100% subsidie in de lonen. Om toezicht te kunnen houden waren er door de Minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw in iedere ontginningsmaatschappij regeringscommissarissen aangesteld. Zonder hun toestemming kon niets uitgevoerd worden²¹. De greep van het rijk op de maatschappijen werd nog groter nadat de laatste door de landbouwcrisis in financiële problemen kwamen. De staat nam toen van de meeste de lasten en verplichtingen over in ruil voor de grond²².

Met de ontwikkeling van de plannen en de directievoering van de werkverschaffingsontginningsprojecten waren de Nederlandse Heidemaatschappij, de cultuurtechnische firma de N.V. Grontmij en het ingenieursbureau Van Hasselt en De Koning belast.

De nederzettingen die totstandkwamen hadden vrijwel allemaal een verspreid karakter, zoals de Staphorster Ontginning (Overijssel) waar 40 bedrijven op 480 hectare tot stand kwamen²³ en het Zwindersche Veld²⁴ (gemeente Oosterhesselen, Drenthe; zie figuur 4). Wellicht het enige nieuwe dorp was Witteveen (gemeente Westerbork, Drenthe).

In totaal werd er door de ontginningsmaatschappijen tienduizenden hectaren heide ontgonnen. Een meer precieze schatting is moeilijk te geven doordat veel cijfers ontbreken en er geen consequent onderscheid is gemaakt

tussen ontginning van heide en verbetering van broek- en uitgeveende gronden en dergelijke²⁵.

De heideontginningen na de Tweede Wereldoorlog waren aanvankelijk ook nog bedoeld voor het verschaffen van werk; landbouwproductieverhoging was echter een belangrijker doel. Met name in Drenthe en de Noordbrabantse Kempen werd er – voornamelijk onder verantwoordelijkheid van de semi-overheids ontginningsmaatschappijen – veel en snel ontgonnen.

Het landschappelijke resultaat van de ontginningen die tot stand kwamen met staatssteun was een rechthoekig verkaveld land, doelmatig ontsloten, ontwaterd en verkaveld, met de boerderijen elk op het eigen land. Per periode waren er accentverschillen. In de jaren '20 was de grootte per bedrijf 6 tot 12, later tot 15 hectare. Daarna werden er echter ook veel grotere bedrijven gesticht, tot 20 hectare en in sommige gevallen nog aanzienlijk groter.

In de periode 1890-1960 werd er in totaal meer dan 400.000 hectare woeste grond, voornamelijk heide, tot landbouwgrond ontgonnen – in de jaren '30 het meest²⁶. Het deel daarvan dat staatsgesubsidieerd was groeide van bijna niets in de jaren '10, naar mogelijk ongeveer één-tiende in de jaren '20, tot het overgrote deel in de jaren '30. Het bleef ook na de oorlog constant zeer groot.

Conclusie

De maatregelen die de Nederlandse staat in de 19e eeuw nam ter bevordering van de heideontginning waren indirect en zeer bescheiden. Dit conform de toen dominante leer van staatsonthouding in het economisch leven.

Ongeveer vanaf de eeuwwisseling startte de rechtstreekse en meer ingrijpende bemoeienis van de staat met heideontginning; vanaf die tijd tot ongeveer 1930 werd het staatsingrijpen steeds sterker. Het bleef onverminderd hoog van omstreeks 1930 tot het einde van de ont-

ginningen in Nederland kort na 1960.

De staat kreeg eerder belangstelling voor ontginning tot bos dan tot landbouwgrond. Het Staatsbosbeheer (1899) ging zelf heide beplanten en de terreinen exploiteren. Ook ontginningen gemeenten sinds 1907 via deze organisatie technische en financiële hulp bij het bebossen van eigen heidegronden. Het aandeel van door de staat of door gemeenten (geholpen door de staat) aangelegd ontginningsbos in het totaal groeide in de periode 1900-1920; na 1920 maakte dit onveranderd het allergrootste deel van de bebossing uit.

Het Staatsbosbeheer ontleende expertise aan de particuliere vereniging Nederlandse Heidemaatschappij (opgericht in 1888), die zich al eerder met succes bewoog op ontginningsterrein.

Het nieuwe bos, waarbij de staat als grond-eigenaar, technisch adviseur of financier betrokken was, kreeg een uniforme structuur. Overal werd ongeveer hetzelfde stramien gehanteerd, wel aangepast aan de lokale milieuomstandigheden. Ook varieerde de aanleg enigszins per periode.

Pas na de Eerste Wereldoorlog nam de staat een substantiële taak op zich bij heideontginning tot landbouwgrond, echter niet met eigen exploitatie van ontgonnen gronden. De essentie van de staatsbemoeienis was het financieel ondersteunen van ontginning die ten goede zou komen aan individuele eigenerfde boeren; dit als onderdeel van een confessionele politiek. In de jaren '30 overheerste het werkverschaffingsmotief.

Opvallend is dat bij het verlenen van steun meestal intermediaire organisaties werden ingeschakeld: gemeenten, lokale organisaties waarin boeren (die een ontginningsbedrijf wilden stichten) waren verenigd, regionale ontginningsmaatschappijen en particuliere cultuurmaatschappijen.

De vorm van de onder staatsinvloed totstandgekomen landbouwgronden was wat minder uniform dan die van de ontginnings-

bossen, maar kende toch maar weinig regionale of temporele variatie.

The influence of the Dutch state on the reclamation of heathland, 1795-1961

In the period between 1840 and 1900 the Dutch state only took some indirect measures, but did not intervene directly in heathland reclamation.

From 1900 onwards afforestation of heathland became a public affair. The state took an active part in afforestation and helped municipalities to do likewise. Gradually the proportion of newly created woodlands through state influence increased. After 1920 nearly all afforestation was influenced by the state. Therefore the resultant woods look alike.

The conversion of heathland into agricultural land did not become a public affair until 1918. The aim of state measures was to help farmers set up small freehold farms. In the Thirties reclamation also became part of the employment creation plan. Since then nearly all projects have been carried out by means of state aid. The farmers received the subsidy via intermediate organizations like regional semi-governmental bodies, farmers' unions and municipalities. As a result the landscape displays a rectangular pattern with scattered farms.

In 1961 a governmental decision was taken to preserve the few remaining heathlands as nature reserves.

Literatuur

- ALPHEN, J.J.A.S. van (1939). Staatsbemoeiing met de bebossing van gemeentegronden. In: Gedenkboek Staatsboschbeheer 1899-1939. Algemeene Landsdrukkerij, 's-Gravenhage, pp. 44-51.
- BLINK, H. (1929). Woeste gronden, ontginning en bebossing in Nederland voormaals en thans. 's-Gravenhage.
- BODEMSTATISTIEK Deel 1: Ontwikkeling en methode 1976-1978 (1979). Centraal Bureau voor de Statistiek, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- BOERDERIJEN IN NEDERLAND (1941). Nederlandsche Heidemaatschappij (red.), Amsterdam.
- BROOD, P. (red.) (1978). Het archief van de N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën 1951-1968 met de archieven van haar voorgangers. Rijksarchief in Drenthe, Assen.
- DEMOED, H.B. (1987). Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw. Walburg Pers, Zutphen.
- DISSEL, E.D. van (1925). De toekomst van het Nederlandsche bosch. De Gids 89, pp. 218-237.
- DORGELO J.G. (1964). De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1958). Van Gorcum, Assen.
- DROESEN, W.J. (1927). De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning. Eene geschied- en landhuishoudkundige studie. Romen, Roermond.
- ELIAS, J.E. (1963). Een merkwaardige Zeistenaar: De heide-ontginner Jean Maurice Damblé (d'Amblé) (1746-1821). Historia Agriculturae VII, Nederlands Agronomisch-Instituut, Groningen, pp. 109-191.
- GOOR, C.P., E. Lucassen, C. Tutein Nolthenius en M. Engel (1985). Bosgebruik en bosbeheer. De geschiedenis van het Nederlandse bos. Staatsbosbeheer-Kasteel Groeneveld, z.pl.
- GROENEVELD, J. (1985). Veranderend Nederland. Natuur en Techniek, Maastricht.
- HERMANS, H. (1945). Hoe Nederland groeide. Anderhalve eeuw bodemwinning en bodemverbetering, Rijksuitgeverij, 's-Gravenhage.
- HOUTZAGERS, G. (1956). Houtteelt der gematigde luchtstreek. Deel 2. Het bos. Tjeenk Willink, Zwolle.
- JAARVERSLAGEN STAATSBOSBEHEER. Utrecht.
- JANSEN, J.J.M. (1939). Bebossing van de Drentsche heidevelden. In: Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Staatsboschbeheer. Algemeene Landsdrukkerij, 's-Gravenhage, pp. 114-121.
- LEUSEN, H.J. van (z.j. (±1948)). Zestig jaren cultuurtechniek. In: De Nederlandsche Heidemaatschappij 60 jaar, (±1948), z.pl.
- LONKHUYZEN, J.P. van (1928). Steun van overheidswegen van het particulier initiatief ter bevordering van cultuurtechniek, ontginning en boschcultuur. In: Inleidingen gehouden en rapporten uitgebracht op het congres der Nederlandsche Heidemaatschappij te Arnhem gehouden in juni 1928 ter gelegenheid van haar 40-jarig bestaan. Wageningen.
- PLATENBURG, T. (1943). Landarbeiders in Nederland. Brand, Hilversum.
- RAPPORT OMTRENT DE UITKOMSTEN, tot dusver verkregen bij het verleenen van rijkssteun voor de stichting van boerderijen op woesten grond (1924). Directie van den Landbouw, 's-Gravenhage.
- RAPPORTEN EN VOORSTELLEN BETREFFENDE DE ONTGINNING van woeste gronden in Nederland, deel I (1920). Commissie van advies inzake ontginning van woeste gronden, 's-Gravenhage.

- REGEERINGSBEMOEIINGEN in zake den landbouw, Een en ander betreffende de (1907). Directie van den Landbouw, 's-Gravenhage.
- STAATZORG VOOR DEN LANDBOUW (1913). Directie van den Landbouw, 's-Gravenhage.
- VERSLAGEN VAN DE LANDBOUW over de jaren 1900-1960. Directie van de Landbouw, 's-Gravenhage.
- VOOYS, A.C. de (1981). Geografie van de Noordelijke Nederlanden 1770-heden. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden 10. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, pp. 22-46.
- VOS, J.G. (1980). Ontstaan van de staatsbossen in de provincie Drenthe en de rol van de werkverschaffing hierbij. Nieuwe Drentse Volksalmanak 79, pp. 50-66.
- WESSELS, F.W. (1939). Het Staatsboschbeheer en de werkverschaffing. In: Gedenboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Staatsboschbeheer. Algemeene Landsdrukkerij, 's-Gravenhage, pp. 52-61.
7. Bodemstatistiek, 1979, p. 10.
8. Regeeringsbemoeiingen, 1907, p. 1.
9. Dissel, 1925, p. 223 e.v.
10. Houtzagers, 1956, p. 399.
11. Hermans, 1945, pp. 169-170.
12. Alphen, 1939.
13. Goor, 1985, pp. 34-39.
14. Vos, 1980, pp. 60-63.
15. De genoemde cijfers en percentages zijn berekend met onvolledige gegevens afkomstig uit Verslagen van de Landbouw en uit Jaarverslagen Staatsbosbeheer. Andere cijfers (bijvoorbeeld uit de Bosstatistiek) suggereren dat er door de staat aanzienlijk méér is bebost.
16. Platenburg, 1943, p. 125; Lonkhuyzen, 1928, p. 41.
17. Rapporten en voorstellen betreffende de ontginning, 1920, p. VIII
18. Rapport omtrent de uitkomsten, 1924; Drosen, 1927, pp. 177-179.
19. Hermans, 1945, p. 198; Verslagen van de landbouw.
20. Van Leusen, 1948, pp. 106-109, 115-117.
21. Groeneveld, 1985, p. 67.
22. Hermans, 1945, p. 172.
23. Groeneveld, 1985, pp. 67-68.
24. Boerderijen in Nederland, 1941, pp. 33-34.
25. Brood (1978) geeft een overzicht van de projecten in Noord-Nederland.
26. Uit de CBS-bodemstatistiek blijkt de woeste grond in de wat ruimere periode 1885-1965 met 450.000 tot 550.000 hectare te zijn afgenomen. Aangenomen dat minder dan 100.000 hectare hiervan is bebost, resteert ruim 400.000 hectare die ontgonnen zou zijn tot landbouwgrond (Bodemstatistiek, 1979, p. 10).

Noten

---

1. Berekend met gegevens uit Bodemstatistiek (1979), p. 10.
2. De Vooy, 1981, pp. 25-26. Zie bijvoorbeeld Elias (1963) voor een mislukte poging om op revolutionaire wijze grootschalig te ontginnen.
3. Dorgelo, 1964, pp. 174-197.
4. Voor Oost-Nederland zie Demoed (1987); voor Zuid-Nederland zie Drosen (1927); en voor het Gooi zie het mogelijk niet geheel juiste overzicht van Blink (1929, pp. 51-55).
5. Demoed, 1987, pp. 25, 45-47, 60-65, 75-80.
6. Hermans, 1945, pp. 90-93.